

Тетяна Подковенко,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ПРАВА

Здійснено аналіз ціннісних аспектів права. Проаналізовано особливості співвідношення та взаємодії права і справедливості як однієї з найважливіших морально-правових категорій, виходячи з визначальної ролі права як ефективного регулятора суспільних відносин. Дослідження проблеми, пов'язаної з визначенням поняття справедливості як правової цінності, з'ясування її ролі в правотворчості і правозастосуванні, бачиться в значній мірі актуальним у сучасному розвитку національної правової системи і втілення ідеї правової державності в українській реальності.

Ключові слова: право, цінність, аксіологія права, правові цінності, справедливість, принципи права.

Подковенко Т. А.

Справедливость в системе ценностей права

Проведен анализ ценностных аспектов права. Проанализированы особенности соотношения и взаимодействия права и справедливости как одной из важнейших морально-правовых категорий, исходя из определяющей роли права как эффективного регулятора общественных отношений. Исследование проблемы, связанной с определением понятия справедливости как правовой ценности, выяснения ее роли в правотворчестве и правоприменении, видится в значительной степени актуальным на современном этапе развития национальной правовой системы и воплощения идеи правовой государственности в украинские реалии.

Ключевые слова: право, ценность, аксиология права, правовые ценности, справедливость, принципы права.

Podkovenko T.

Justice in the value system of law

The article analyzes the value aspects of law. Based on the decisive role of law as an effective regulator of social relations, the peculiarities correlation and interaction of law and justice as one of the most important moral and legal categories. Study the problem of the definition of legal justice as values clarification of its role in law-making and law enforcement, is seen largely relevant in the modern development of the national legal system and the legal embodiment of the state in Ukrainian realities.

Keywords: the law, the value, axiology of law, legal values, justice, principles of law.

Постановка проблеми. Питання щодо розуміння права, його ролі в суспільному житті цікавлять не одне покоління правників, політологів, соціологів та філософів у всьому світі. Ще в античні часи почали формуватися погляди щодо співвідношення справедливості та права. Уже грецькі та римські мислителі пропонували своє логічне бачення сутності політичної та правової дійсності крізь призму природного права як вищого ідеалу справедливості. І на такій основі відбувалося поступове становлення та розвиток сучасної юридичної науки як упорядкованої системи знань про правила узгодження інтересів різних індивідів і шляхи досягнення справедливості в існуючих суспільних відносинах. Вчення про справедливість як формальну рівність вільних людей поступово сформувалося у вигляді самостійної науки про право взагалі, включаючи в себе вчення про правову організацію публічної влади, про державу як вищу форму організації людського життя, а згодом і в ідею правової держави як ідеалу організації суспільного життя. Право дозволяє самоорганізуватися суспільству належним чином, долати існуючі суперечності, врегульовувати конфлікти цивілізованими методами. Підґрунтям для цієї самоорганізації виступають, в першу чергу, загальнолюдські цінності – життя, рівність, свобода, справедливість, гуманізм тощо. З часом право перейняло їх і зараз вони мають особливо принципове значення для розуміння змісту і суті права. Дослідження даних цінностей приводить до висновку, що вони діалектично пов'язані між собою і навіть утворюють цілісну систему, особливе місце в якій посідає саме справедливість [2, с. 14]. Саме правовий аспект влади, право як основа суспільних відносин, розуміння права як засобу досягнення певної гармонії в суспільному житті у своєму внутрішньому змісті передбачають ідею справедливості. Справедливість, яка забезпечує рівновагу та баланс соціальних сил, справедливість, яка відтворює людину як неповторну та унікальну особистість. Саме таке трактування справедливості актуалізує подальші практичні пошуки аксіологічних основ права,

того ціннісного виміру права, який зумовлює безумовний авторитет права не просто у регулюванні суспільних відносин, а у людинотворенні, становленні людини як творчої, непересічної особистості.

Метою наукового дослідження є висвітлення особливостей розуміння справедливості в якості однієї з основоположних цінностей права, що визначає гуманістичну природу права в практичному аспекті регулювання суспільних відносин та одночасно є теоретичною основою правової аксіології.

Ступінь наукової розробки теми. Питання цінностей цікавило мислителів з давніх часів і знаходило своє відображення у різноманітних філософсько-правових концепціях, що віддзеркалювали бачення науковців не тільки сутності права та його значення у житті суспільства, а й його внутрішнього потенціалу у творенні індивіда, у становленні людини як правової особистості. У сучасних умовах відчувається особливий інтерес до проблем практичної реалізації правових принципів у сфері різних галузей права. Питання ціннісних аспектів права, його розуміння як справедливості розглядаються у працях таких сучасних вітчизняних науковців, як: Т. Андрусак, П. Рабінович, Я. Бігун, О. Бандура, С. Сливка, О. Скакун, П. Поліщук, С. Максимов, О. Дзьобань, О. Тарасишина, О. Грищук та ін. Розуміння справедливості як особливої правової категорії, її внутрішнього потенціалу в утвердженні ідеалів гуманізму визначає антропологічну спрямованість сучасних філософсько-правових досліджень та юридичної науки в цілому.

Виклад основного матеріалу. Соціальна значущість ідеалу справедливості зумовила гострі й напружені теоретичні дискусії серед науковців. Триває вона вже не один десяток років, що у поєднанні з історією розвитку релігійних, філософських, правових уявлень, етики, естетики, економічних учень та, власне, права створило безліч концепцій і підходів до розгляду сутності поняття «справедливість». Все ж, незважаючи на підвищену зацікавленість даною проблемою справедливості і різноманітність підходів до розуміння її сутності, залишаються недостатньо розробленими проблеми цілісного усвідомлення справедливості як важливого, невід'ємного атрибута соціальних систем, виявлення загального сенсу поняття справедливості, інваріантного по відношенню до різних його аспектів, а також з'ясування об'єктивних підстав справедливості як соціального ідеалу [6, с. 110]. Право виникло і розвивається заради втілення у життя ідеї справедливості. Воно є тим суспільним ідеалом, на яке повинно орієнтуватися законодавство. Справедливість – це і є таке право, за якого кожен індивід отримує те, чого заслуговує, що є його невід'ємною частиною блага у суспільстві, те, чого так сильно потребує. Це своєрідна рівновага та баланс суспільних потреб і можливостей, де право іманентно передбачає справедливість, а справедливість має правову основу, тобто є реальною та захищеною правом.

У сучасній українській юриспруденції співвідношенню цих понять приділяється велика увага, особливо у теперішній ситуації, коли реформи національного законодавства є надзвичайно важливими для подальшого розвитку як держави, так і, власне, самого суспільства на демократичних та правових засадах. Звичайно, право не забезпечує абсолютної справедливості, воно припускає нерівність, але намагається звести її до мінімуму [3, с. 34]. Саме право покликане забезпечувати на практиці ідею справедливості у суспільстві. Право у своєму еталонному розумінні є справедливим, а справедливість – внутрішня його властивість і якість, категорія і характеристика саме правова, а не поза правова [11, с. 29–30]. Аксіологічний підхід до права, пошук його ціннісних основ зумовлює подальшу актуалізацію дослідження права у різних формах його прояву.

Сучасною правовою аксіологією сформовано цілісну систему правових цінностей, серед яких найперше варто відмітити справедливість, свободу, рівність, права людини, гуманізм і т.д. Ідеї свободи, рівності та справедливості є незаперечними фундаментальними ідеями-принципами для права. Задекларовані як основні постулати кожної правової системи, вони набувають специфічного змістовного забарвлення в різні історичні епохи та різних культурних ареалах [10, с. 11].

Справедливість є однією з найважливіших проблем сучасності, яка відображає доволі складні діалектичні процеси правового розвитку суспільства на різних історичних етапах. З нею, так чи інакше, пов'язані уявлення людей про майбутнє, їх одвічне прагнення до гармонії і досконалості суспільних взаємовідносин. Вивчення проблем справедливості дає можливість глибше осягнути сенс та зміст сучасних процесів державо- та правотворення.

Загальним і безумовним елементом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини. Згідно із нею визнається однаковість у поводженні з усіма людьми незалежно від расових, національних, релігійних і культурних ознак. Тобто, не визнаються різноманітні привілеї, імунітети та, відповідно, дискримінації у зв'язку із вищепереліченими ознаками. Саме таке співіснування людей, що базується на ґрунті взаємного визнання прав і свобод, власне, становить порядок їхнього співіснування, який можна назвати справедливим [5, с. 110].

О. Скакун відносить справедливість до загальних принципів права та визначає її як «міру морально-правової домірності вкладеного та отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини та їхнього пра-

вового забезпечення» [14, с. 224]. Окрім того, наголошується на внутрішньому змісті принципу справедливості щодо вимоги відповідності між практичною роллю різних індивідів чи навіть соціальних груп у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, між злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням.

На думку О. Тарасишиної, для правової культури українців характерне бажання розглядати поняття права в тісному взаємозв'язку з толерантністю та справедливістю. Відповідно, справедливість розуміється як життєво важливий для збереження і розвитку суспільства, ціннісно-етичний орієнтир, один із критеріїв оцінки всіх політичних і державно-правових явищ, покликаний служити загальному благу та кожному індивідууму зокрема. Справедливість, на думку авторки, вбачається у приблизно рівному розподілі вигод і зобов'язань, які виникають із взаємодії в рамках громади, суспільства, а також істинністю, правильністю, обґрунтованістю і логічністю правового реагування на ту чи іншу діяльність, вирішення суперечок про право, різноманітних конфліктів, що виникають при цьому, рівність перед законом і судом, відповідність злочину і покарання, відповідність між метою та засобами її досягнення у діяльності як держави у загальному, так і кожного окремого індивіда [15, с. 17].

Але справедливість неможлива без багатьох моральних якостей, таких собі «внутрішніх» вимог як до законодавця, так і до кожного з індивідів. Але моральності вимагає не лише український народ, цього вимагає світова спільнота на наднаціональному рівні. Моральна якість права дозволяє давати моральну оцінку діяльності держави і судити про те, наскільки дане право є істинним, наскільки воно відображає загальнолюдські ідеали та цінності, наскільки воно здатне реально стати на захист прав та свобод людини. Дискусії про моральне начало в праві відбуваються головним чином навколо трьох пов'язаних одне з одним понять – свободи, рівності і справедливості. Якщо ми стверджуємо, що аби бути таким справжнє право повинно відповідати моралі (моральності), то ми тим самим стверджуємо, що справжнє право – це право, яке захищає добро і протистоїть злу, право, яке є втіленням справедливості.

В історичному контексті сформувалися різні підходи до трактування справедливості, а саме: як ідея відплати добром за добро і справедливістю за зло у концепції Конфуція; як ідея пропорційного розподілу благ або відплати у концепціях Аристотеля, Цельса, Ульпіана; як ідея вищого божественного одкровення у теологічних концепціях Августина Блаженного та Фоми Аквінського; як ідея договірної характеру справедливості через укладення суспільного договору у трактуванні Т. Гоббса, Г. Гроція, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є; як ідея відображення у соціальних нормах інтересів більшості населення, встановлення правового порядку, заснованого на балансі інтересів у суспільстві у концепції Р. Ієрінга.

Ідея справедливості у концепції І. Канта відображена через «категоричний імператив» – безумовне, беззаперечне, основоположне правило суспільного співжиття: не роби іншим того, чого не бажаєш собі. Людину, як моральну істоту, яка повинна обґрунтовувати свої вчинки, виходячи з постулатів категоричного імперативу, І. Кант протиставляє людині як політико-правовій істоті, яка співвідносить свою діяльність з вимогами юридичних законів і норм, що носять імперативний характер у громадянському суспільстві [9, с. 27]. Усвідомлюючи недосяжність морального ідеалу і необхідність співіснувати в умовах певних суспільних протиріч, індивіди доходять висновку, що єдиним стримуючим фактором, який допоможе контролювати розбіжності між людьми у різних аспектах суспільного життя, є нормативно-правова база, покладена в основу функціонування держави, яка відстоює право на перевірку легальності вчинків [12, с. 28].

У концепціях К. Маркса, В. Леніна ідея справедливості мала бути втілена через побудову соціалізму та комунізму як світлого та ідеального майбутнього. Однак ці ідеї практично перекреслювали індивідуальність та неповторність людини, зводячи колективізм до абсолюту. Л. Петражицький вбачав можливість реалізації справедливості через дію інтуїтивного права, правові емоції, почуття кожного індивіда. В. Нерсисянц розуміє можливість реалізації справедливості виключно правовими засобами. Майкл Сендел, автор книги «Справедливість. Як чинити правильно?» є прихильником ідеї про те, що справедливість безпосередньо пов'язана з розвитком людських чеснот і роздумами про загальне благо. «Справедливе суспільство не може бути байдужим до тих відносин і схильностей, які демонструють громадяни, – пише М. Сендел. – Воно повинно знайти спосіб примусу до відмови від суто приватних ідей хорошого життя і культивування громадянської чесноти» [7]. На думку автора, саме шляхом культивування громадянських чеснот і моральних імперативів справедливість стане реальною. Варто відмітити, що така мультिवаріантність підходів до розуміння та шляхів втілення справедливості зумовлена тим, що справедливість має як об'єктивне джерело, що втілене у закономірностях та особливостях соціального розвитку, так і суб'єктивну природу, що відображає інтереси і цінності людини та суспільства в цілому.

Справедливість належить до сутності соціального виміру буття людини [4, с. 360], має особливу етичну природу, внутрішній моральний потенціал. В той же час моральні аспекти справедливості переграються з правовими основами життя суспільства. Без правових механізмів захисту, гарантій реалізації, справедливість стає просто моральною чеснотою, якою досить легко нехтувати. Право через правовий закон, правові відносини, права людини, справедливий суд створює реальні умови втілення справедливості, робить її основоположним правовим принципом суспільного життя.

Отже, таке поняття, як справедливість далеко не однозначне. Особливо, коли мова йде про справедливість у праві. Вона має свої особливості, але вона все ж є основою права. Зрозуміло, що це ідеал, якого досягти вкрай важко. При цьому, справедливість є категорією досить суб'єктивною та не для усіх може бути однаковою. Так, право намагається наблизитися до цього «неідеального ідеалу», але саме потреба у справедливості є тим мотивом, через який людство створило право. Справедливість і право – це ті категорії, які нерозривно пов'язані між собою, вони є частинами одне одного, є взаємозумовленими та взаємовизначальними. Саме їх реальність, їх практична потреба суспільством є підтвердженням їх життєздатності. Суспільства, основу яких складають такі поняття, як мораль, справедливість, толерантність, свобода, загальнолюдські ідеали визначаються як демократичні та правові.

С. Алексєєвим вказується на те, що визнання особистості основною правовою цінністю – це головна догма новітньої філософії права. «Істина про те, що право існує для людської особистості і для її охорони, – вважає він, – виступає основною філософсько-правовою аксіомою» [1, с. 110]. І важливо, щоб ця правова аксіома стала визначальною і для правової дійсності, для всіх сфер суспільного життя. Б. Кістяківський наголошував, що «вивчення права як соціального явища необхідне не тільки для реалізації суто теоретичної мети – досягнути найбільш повного знання про право. Воно виступає нагальною потребою для того, щоб право не розходилося зі справедливістю і щоб саме право було справедливим. Воно приводить до панування справедливості в правовому житті» [8]. За цієї ж причини право повинно діяти і мати силу незалежно від пануючих політичних напрямів, стояти вище політики. Право повинно відображати та відстоювати загальнолюдські ідеали та цінності. А це шлях до становлення повноцінного громадянського суспільства та утвердження правової держави [13, с. 254].

Висновки. Справедливість – це одна з найважливіших проблем сучасності, яка відображає доволі складні, неоднозначні діалектичні процеси суспільного розвитку. Разом з уявленнями людей про свободу і рівність, щастя і гармонію, справедливість входить у цілісну систему загальнолюдських ідеалів та цінностей. Справедливість є внутрішнім змістом права, його внутрішнім наповненням, вона володіє безмежним гуманістичним потенціалом. Саме завдяки такому внутрішньому наповненню право еволюціонує, розвивається, збагачується саме та наповнює якісним змістом існуючі суспільні відносини. Однак такі процеси не відбуваються автоматично та самі по собі. Для утвердження справедливості, для відстоювання істинного права потрібна сильна особистість, сильна в аспекті здатності протистояти неправді, злу, несправедливості – особистість, яка здатна щоденно збагачувати право, наповнювати його зміст правдою, гуманізмом і справедливістю. Тими незаперечними істинами, які і складають безумовний смисл права як суспільного явища. Завжди потрібно пам'ятати, що право повинно бути справедливим. Це одночасно і вимоги моралі, це і вимоги природного права, це одночасно і сучасні вимоги існування людства. Справедливість є основою права та одним із базових, основоположних правових принципів. Існування права без справедливості є доволі сумнівним. Оскільки закон, в якому нівелюється принцип справедливості стає неправим, деспотичним, свавільним приписом влади, він вивисує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей.

У цілісній системі правових цінностей справедливість займає ключове місце. Вона відображає практичну сторону реалізації права як ефективного регулятора суспільних відносин, засобу, що має потужний людинотворчий потенціал. Через правові засоби, правові інститути справедливість втілює високе призначення права, його гуманістичну природу.

Список використаної літератури

1. Алексєєв С. *Основи філософії права* / С. Алексєєв. – СПб., 1998. – 216 с.
2. Бандура О. *Основні цінності права як система* / О. Бандура // *Право України*. – 2008. – № 5. – С. 14–19.
3. Бандура О. *Справедливість та її роль у системі цінностей права* / О. Бандура // *Закон и жизнь*. – 2012. – № 11. – С. 31–34.
4. Гергун А. *Справедливість та межі традиції: відповідь Джона Ролза комунітаристам* / А. Гергун // *Наукові записки. Серія: Філософія*. – Вип. 10. – С. 359–373.

5. Данильян О. *Філософія права: [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.]* / О. Данильян, О. Дзьобань, С. Максимов [та ін.]; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Данильяна. – Х. : Право, 2009. – 208 с.
6. Дзьобань О., Мануйлов Є. *Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномену* / О. Дзьобань, Є. Мануйлов // *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. – 2015. – № 1. – С. 102 – 113.
7. Калныш В. *Книга: Майкл Сэндел. Как поступать правильно?* / В.Калныш [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://lb.ua/economics/2016/03/15/330282_kniga_maykl_sendel_postupat.html.
8. Кістяківський Б. *Право як соціальне явище* / Б. Кістяківський // *Вопросы права*. – 1911. – Кн. 8. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/data/901/930/1219/14-Kistyakovskij.pdf>.
9. Козловський В. *До питання про антропологічний і трансцендентальний виміри Кантівської політичної філософії* / В. П. Козловський // *Наукові записки НАУКМА. Т. 63. Філософія та релігієзнавство*. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 22–30.
10. Ляшенко В. *Право, свобода та ... утопія* / В.Ляшенко // *Науковий вісник Української академії внутрішніх справ України*. – 1998. – № 1. – С. 11–14.
11. Нерсисянц В. *Філософія права: учебн. для вузов*. / В. Нерсисянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.
12. Панасюк Ю. *Проблема соціальної справедливості в контексті аналітичної філософської традиції* : дис. канд. філософ. наук / Ю. Панасюк. – Кривий Ріг, 2015. – 176 с.
13. Подковенко Т. *Ціннісні аспекти права в контексті сучасного праворозуміння* / Т. Подковенко // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. – 2013. – Вип. 21. – Част. I. – Т. 3. – С. 252–255.
14. Скакун О. *Теорія держави і права: підручн.* / пер. з рос. – Х. : Консум, 2006. – 656 с.
15. Тарасишина О. *Справедливість і толерантність у сучасному праві України* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. Тарасишина. – Одеса, 2009. – 19 с.

Стаття надійшла до редакції 24.11.2016.